

վրժիկ — կերածին վեր գալով,
կուլակ — վարսերու ոլոր բռնքերու վրայ,
կրիճ — տղայոց միգաման,
ճողել¹ — մեռնիկ,
ճոր — դժուարութիւն,
չուկ — փողոցի տղայ,
Մոմիկ — տղայոց խաղ մը.
Շաշ — կաթէ կերակուր մը.
Պեպեկ — ծաղիկ հիւանդութեան նշան-
ներն ունեցող.
Պուտկալայ — կըր ու բարձր սակառ.
Պուռուտ — տուներու մէջ պատրաստուած
անուշեղէն մը. թրք. Չէկչէֆ.
Ռուսի — խաղողով պատրաստուած անու-
շահամ եւ թանձր հեղուկ մը, որով անուշեղէն-
ներ կը շինեն. թրք. Բէօֆէ.
Սահմակիլ — սարսափիլ.
Վարոյ — հերկելի հող.
Տոմպիլ — մեռնիկ.
Տոտիկ — ոտք.
Տոուկ — փքր զանգակ.
Տրորուիլ — չարաբուիլ.
Քարթակ — ձուկի տեսակ մը.
Քոց — գուռ գոցելու երկաթ:

Ս Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

ՏԻՄՈՐԻՍԱՋԵՎ Կ. — Հարզդ Դարովն. Թարգմ. Ս. Տէր-
Դասպարեան: Բազու 1900:
ՏԱՂԱԿԱՐԵՄՆ ՏՕՔ. Ն. — Տարուինակութիւն Գ. Տպ.
Կ. Պոլս 1901:

“Ա՛յն մեծ նշանակութիւնը, կ'ըսէ Պ.
Տէր-Գասպարեան իւր թարգմանութեան յա-
ւաքաբանին մէջ, “որ ստանում է դարվինիզմը,
մի ապացոյց է, որ նա տալիս է աշխարհահայե-
ցողութեան մի ընդհանուր պատկանդան, աշ-
խարհահայեցողութեան, որ հիմնւած է սոսկ
գիտական, հետեւ ընազանցական զուանցքե-
րից (”), փաստական հիմունքների վրայ”:

Պր. Թարգմանին դարուինականութեան
մասին ըրած դատաստանին ինչ աստիճանի ար-
ժէք ունենալն մենք չենք շոյափեր — de gusti-
bus non est disputatio. Գարուինի հեւ անոր
գրութեան մասին՝ կը պատասխանենք միայն.
Եթէ կ'ուզէք Գարուին բառին բուն նշանակու-
թիւնը գիտնալ. բացէք Եփեսացոյնի տեղե-
գրութիւնը:

Բուն եւ պիտի գտնէք՝ 1. Երեւակայութիւն,
2. Խաբէութիւն, 3. ստուութիւն... Դերուի մեր
այս գործածած յարմար բացատրութիւնը, վասն
զի այսպիսի բանդագուշական աշխարհի մէջ
ապրող անձնաւորութեան մը մասին — որպիսի
էր Գարուին — չկրնայք աւելի վիճ գաղա-
փար մ'ունենալ... Գրքերուս վերջգրեալ տիտ-
ղոսները բաւական են անշուշտ բովանդակու-
թիւնն իմանալու համար, որ է՝ Պաշտպանու-
թիւն գարուինական դրութեան:

Գարուինականութեան հետեւողք, առ-
կայծեալ ջահ ի ձեռին “գիտութեան ու փի-
լիսոփայութեան աշխարհի հին, փթած ու խա-
խուտ հիմքերը” (Տ.-Գ.) աւերեց ըսելով չեն
գիտեր թէ անդին ինչպիսի փիլիսոփայական հաս-
տահիմն ու հաստատման շէնքեր տապալել կը
ժպրկեն իրենց — մասխաբ փիլիսոփայու-
թեամբ... — Այս նոր դրութեան վրայ
եղած յարեւանցի ակնարկ մը կը բաւէ համո-
զելու նոյնն ամենայն մասամբ Եփեսացոյնի
հիմանց վրայ բարձրացած խախուտ շէնք մ'ը-
լարուն, որ շատ հեռու է ճշմարտութեան հե-
տամուտ եղող մարդկային միջքը գոհացընելէն,
թող թէ նոյնն ընդգրկել տալ:

Գարուինականութիւնը տրամաբանական
կանոնաց ընդհանուր սկզբանցը կը հակառակի,
վասն զի — ինչպէս քիչ վարը պիտի տեսնենք
— կը յանդէի ձրի եւ ան հիմն ենթադրու-
թիւնները, նա մանաւանդ “ցնորքն”՝ իբր ապա-
հով եւ անուրանալի ճշմարտութիւններ ծախու-
ղենլ, որով եւ տրամաբանական խախտ մը
կ'ընէ — կարելիք ու հնարաւորէ՝ իրականու-
թիւն ու ճշմարտութիւն (a posse ad esse) հե-
տեցընելով: Ահա ի վկայութիւն մեր ըսածին
հոս ծայրաքաղ յառաջ բերենք սոյն դրութեան
գլխաւոր կէտերը, որոնց ինչպէս պիտի տեսնենք,
նպատակն է ցոյցընել, թէ կենդանի բնութիւնն՝
սուանց Արարչին գործունէութեան կարելի է
մեկնել, ըստ Երանդորի ստեղծագործութեան
մէջ Արարիչը գործք չունի:՝

1 Չմոռանք սա կարեւոր գիտողութիւնն ընել որ,
Գարուին իւր “Երեւոյ տեսակցոյն” (Origin of Species)
երկասիրութեան առաջին երկու ապագրութեանց մէջ կը
խոստովանի Արարչը պատճառի մ'առ. արարածս գործու-
նէութիւնն եւ այն՝ “մեծագործ գրութիւնն” անուանելով
ստեղծագործութեան վարդապետութիւնը: Ի վկայութիւն
բանի հոս իր խօսքը բառ առ բառ յառաջ բերենք, որ
Դր. Բրոսի (էջ 494) ընտրեցին Ք. ապագրութեան վրայէն
ըրած թարգմանութիւնն առնուած է. “Յիւրաքի միջոցով
գրութիւնն մըն է եւ այն, որուն համեմատ Արարիչը զմեզ
չբնապատուր բովանդակ կենաց բաղձով” միտն առկա եւ
կամ միմայն ձեռն մը ընդլնած է, եւ միջոցաւ այս մտը:

1 Ըրանք կամ աղետ փոր (իմասը) գաղ. ըստ Մշակոցի:

Դարուն ընդգծման ստեղծագործությունները (Schöpfungstheorie) կը վարդապետեթ թէ, առաջին կենդանի կամ գործարանաւոր էակներն ուղղակի անկենդան կամ անգործաւորանաւոր էակներէ յառաջ եկած են (generatio aequiuoca): Ըստ այսմ Արարիչը ստեղծագործութեան մէջ մաս չունի, վասն զի, ինչպէս որ մարդ «արեւեստական ընտրութեամբ» (Züchtung) կընայ անանոց ու բուսոց զանազան տեսակներ յառաջ բերել, այսպէս ալ բնութիւնը՝ «բնական ընտրութեամբ». այնպէս որ հիմայ երկրի վրայ գտնուող բոլոր բոյսերն ու կենդանիները՝ այն առաջին գործարանաւորէն՝ (ըստ Հէֆէլի՝ անկենդան նախաշիւթ, Urschleim) իրենց գոյութիւնը ստացած են: Մական լընթացս ժամանակաց անանոց ու բուսոց տեսակներն անշարժ իւր բազմազան իւր, երկիրն այլ եւս զանոնք իւր ծոցին մէջ սնուցանել չկարենալով՝ իրենց մէջ կը ծագի «գոյութեան կռիւը»: Այս կռուոյն մէջ տկարագոյններն ի սպառ կ'անհետանան, իսկ զօրաւորներն իրենց գոյութիւնը կը պահեն:

Բնութեան մէջ տիրող ժառանգականութեան օրինոց, տեսակի ամէն մէկ անհաւաք իրենց ունեցած առանձնայատկութիւնները՝ իրենց սերնդեան կու տան (կը ժառանգեցնեն) եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ, այնպէս որ ամէն նոր սերունդը՝ միշտ իւր նախորդէն աւելի բան մը կը ժառանգէ, որով նշանակուող ու միջնակարգ տարիներ անցնելէն ետքն եկած սերունդը՝ նախնական տիպարէն բոլորովին կը զարուգի. կենդանի բնութեան մէջ նորանոր տեսակներ, նախնականք թէ՛ յատուկ դասաւորութիւններ կամ

շէնքէ յառաջ կու գան: Մարդկային ազգին ծագման վրայ կարկառուած անմիտ եւ անհասկար խօսքերու վրայէն լուծեամբ կ'անցնիք, վասն զի տեղւոյ չպատշաճելէն զատ, մեր Յ. Հեղինակներն եւս սոյն փոքրիկ կէտը համեստութեամբ չեն շօշափած:

* * *

Այսպիսի անհասկար ու մտքի հակառակ վարդապետութեան մը՝ գիտութեան սահմաններէն դուրս հեռուները թափառիլն ամէնուն անխնայան է: Gen. aequiuocal ձարմանալքի իրիւստիայութիւն. որ առողջ միտք ասոր կը հաւանի... Եւ սակայն դարուինականն այսպիսի զուտ բնազանցական անկարելիութիւն մը կառելի ընել կը կարծէ, երբ կը փորձէ ցուցնել թէ, այժմեան կենդանի կամ գործարանաւոր բնութիւնը անկենդան, անգործարան նախնիութէ մը սերած է: Դարուինականայ՝ իրենց այս «ընդ օդս բախեալ» խօսքին գիտնական կուտան մը տալու համար ըրած ամէն բնութեսական եւ երկարխոսական հետազոտութիւնները բոլորովին ապարդիւն անցանքն եւ կը մնան այնպէս որ, «որչափ փորձառական գիտութիւնք կը զարգանան, կ'ընէ շէրտիւնք, «նոյնակալ ալ

Յ. Մարդ է թէ արդէն Դարուին յառաջ գլխաւորաբար լատար, ձեռքորու: Սեն Խիէս եւս այս նոր գրութիւնն հնարած կամ լաւ եւս ըսելով նորոգած էին: Առաջին վարդապետութիւնը յիշական կը տարբերէր Դարուինի վարդապետներէն իւր՝ մտաբոյնեան արժանի սա մէկ նախապատ. թիւնը՝ «նշ» որ այժմ քիսթ (espèce) կ'անուանենք իւր որը յատկութիւններով ծառայաւոր է: փոփոխութեանց ենթակուելով՝ փոքր աւ փոքր իւր նախորդներէն կը հեռանայ եւ ուրիշ տեսակի ծնունդ կու տայ. այսպէս կազմուած են, ամէն ներքին եւ անհետացած կենդանիները, զորս կը գտնենք երկրաբանական գրքերու մէջ (Յդ. 6) Դարուինի քանց հաւոյ կուտ Է. փոխանակ «ծագման գրութեան» (théorie de descentance) նոյնի տարբեր գոյն տալով՝ անուանեց զայն «բնական ընտրողութեան գրութիւն» (selection naturelle): Այս նորահար ու կամայական գրութիւնը ինքի խորհրդներէն նախապատ. ու ողջունի սիրոյ ընդհանրացաւ, (զայն նպատաւոր գտնելով իրենց ամէն բան ինքի խորհրդներէն արժանի): Սակայն ջնտնանք ըսելու, զոր «յակման ակերբ» մոլորեալ Յ. Հեղինակները մտացած են յիշատակել. այս «բնականութեան յարմար նոր գրութիւնը» (Հիշատ. ինքի խորհրդներէն) վարդապետ գիտնականներէն զատ, ժամանակն ուրիշ երեւելի անհասկարութեանց քով ասպնջականութիւն գտնել: Ամենուն ծառայ. են գորուտ առաջին կիսուն մէջ Ա. Ագասիի, Գրուանի՝ ընդգծման Գարուինի գրածները, բայց գլխաւորաբար անմահ Գլիլլիէի ու վիլլիէ ընդգիտախոսութիւններ, որոնց վերջնայ զէմ, ձեռքորուայի զամարք պաշտպանելու համար դրած ջառագական կանխ անոր փաստաւոր գիտաց լաւ անեղ ժողովն: Այսին նորագոյն ժամանակներ ընդգծման փիլիսոփայական ճշեակարկաւոր լըս տեսած անթիւ անհամար գրութեանց վրայէն լուծեամբ կ'անցնիք:

բազմ ծանրութեան հաստատուն օրինաց հետեւելով ձիւր առեւել կը շրջանայ (sieh im Kreise schwingt), այսպիսի պարզական սկզբնաւորութեան մ'երարմ գեղեցիկ ու կատարեալ էակաց անթիւնի կարգ մը յառաջ կու գայ: Մակուց գրեման գորուինականութեան ոյտը — Հէֆէլ — Դարուինի այս խօսքը չէր լըջուով, անոր զէմ կ'առարկէ. նթէ անդամ մ'ընդունելի որ բնութեան մէջ Արարիչն եւս մաս ունի, մեզի այլ եւս անտարբեր կը մնայ թէ, միշտ մէկ կամ ասան եւ կամ տասնհազար նախնական ձեւեր ստեղծած է: Առաջին գործարանաւորին ժաման համար ըմ Արարիչ չէր ընդունի, այլ պարզապէս կ'ընեց թէ, քիմիական ու բնական զօրութեամբ անկենդան ինքի մ'իրենց գոյութիւնը կը պարտին... (Նիկի Ա.) Հէֆէլն այս յարախուռն ապարդիւն շնաց վասն զի — գործարանութեամբ ըրած թէ արարելութեամբ... Թանցով անխորհրդ գրողընդջ հանձնարել տասնութը, անհայտ մ'առարկութեան չղգած, իւր երկին հետեւեալ ապագայութիւններէն Արարիչ բառն ի սպառ — կը աւարագրէ:

այդ երկուքն իրարմէ անջատող անդունդը մեր աչաց մեծ կ'երեւայ:» Մեծ բնագէտն Պիլիսով իւր 1882ին մարգաթսասկան ժողովոյն խորհուրդումն ժամանակ խօսած «Darwin und die Anthropologie» (Գարունին ու մարդաբանութիւն) չհրապարակութեան մէջ, սոյն օգտարան գրութիւնը հենգնութեամբ յիշեմն ետքը, ի մի ձառ բանից կը հերքէ. «Գեո ցոյսօր հասարակութեան եղած չէ անկենդան նիւթէ՝ կենդանի մարմին մը յառաջ բերել:» Պիլիսով մ'այսպէս... Գեո քիչ մ'ալ յառաջ երթանք: Աւելի նորագոյն ժամանակներն ջրայ մէջ ման-թաղէտով տնտեսած ջրածին որդերու (infusoires) գոյութիւնն անկենդան մարմիններու վերագրելու փորձն ալ բոլորովին ի գերեւ ելաւ. աշխարհածանօթ Գաղղիացի ակադէմական մեծ բնագէտ — Պաստեօրի փորձերը ցուցոյցին թէ, անորք եւս գործարաններէ մ'իւրեք գոյութիւնը ստացած են: Գարունականց պարզապէս իրենց բնութեան գաղտնեաց մասին ունեցած թանձր աւ խորին տգիտութիւնը մասնախիշ կ'ընեն, այս տեսակ անհեղձ գաղափարներով ընդգէմ բնութեան սովորական օրինաց՝ բնութեան գաղտնիքն առեղծու ջնանալով:

Գարունականութեան ամենաեական վարդապետութիւնն է՝ «Բնական ընտրութիւն» ըստաճը, որուն վրայ գրեթէ հաստատուած է ամբողջ գարունական շէնքը:

Հարցնենք գարունականին մը թէ, ի՞նչ հիման վրայ յեցած «արուեստական ընտրութեան» ուղղակի «բնական ընտրութիւն» կը հետեւցընէ, մինչ բնութիւնը նոյնին դէմ բուղղք կը բառնայ — ի հարկէ իւր այս անապացուցանելի ենթադրութիւնը բողաբելու համար համեմատական հետեւութեան (Analogieschluss) պիտի դիմէ, սակայն այս իսկ իրեն հակառակ կը վկայէ. համեմատական հետեւութեան ցուցումը կամայական ու ցնորական ենթադրութեանց երաշխաւոր չի կրնար ըլլալ, այլ միայն ընդ արեգակամբ գոյութիւն ունեցող ինքն-նշանակ: Ծանօթ է՝ «որ յոյժ ցուցանէ, «նշան ցուցանէ», փոխաբայական առածը:

Յարունայ չկայ, արուեստական ընտրութեամբ կարելի եղած է շատ անգամ անասնոց ու բուսոց վրայ պատահական փոփոխութիւններ յառաջ բերել. սակայն լաւ միտ գնենք՝ պատահական եւ ոչ հաստատուն — մեր եւ գարունականաց հաստատածին մէջ անհուն անջրպետ կայ: Մենք կը պնդենք եւ ամենայն իրաւամբ թէ, այս յառաջ եկած տարբերու-

թիւնները պարզապէս տեսակի պատահական տարբերութիւններ են (գերմ. Spielart, Unterart են), որոնք չեն կրնար երբեք բոյսին կամ կենդանոյն վրայ այն աստիճանի տարբերութիւններ յառաջ բերել, մինչեւ զայն նախնական տիպարէն զարտուղեցնելով, բոլորովին նոր ու հաստատ տեսակի մը ծնունդ տալ, այնպէս որ կարենանք զայն ուրիշ նոր գասարկութեան մը վերածել: Փորձն իսկ ցուցուցած է որ, արուեստական ընտրութեամբ յառաջ եկած անասուններն ու բոյսերը՝ դարձեալ իրենց մայր ձեւին յատկութիւնները ստացած են, մինչ ըստ գարունականաց, ոչ թէ միայն նոյն ձեւին մէջ պիտի ձնային, այլ առաւել եւս պիտի զարգանային ու — կատարելագործուէին:՝

Լաւ ըսած է այսպիսի իմաստասիրաց համար Մեծն Բարսեղ. «Իմաստութիւնն իւրեանց եւ ինքեանք սարդի ոտայնի եւ սարդի նման են:» Ինչպիսի՞ անհանձնարութիւն. թողու ճշմարտութիւնն ու փոխաբայական օկբանց հակառակ՝ մտացանքն եւ անմիտ ենթադրութեանց աշխարհին մէջ խաբիսպիւր:...

Բայց դիցուք թէ այսպիսի հաստատուն տեսակներ յառաջ եկած ըլլան, հետաքրքիր

«Այսօր ոչ որ կը տարակուս թէ, երկու տարբեր գասակարգի պատկանող անհասանելի զուգարու մէկ յառաջ եկած բեղմնաւորումը (Bastard), մէկ ծնունդէ աւելի յառաջ չ'երթար ուստի կամ անբեղմնաւոր կը մնայ (զ. օ. ջորին) եւ կամ մայր ձեւին գործակալ կը դառնայ: Գարունին իւր «Origin of Species» (տեսակաց ծագումը) գրքին մէջ կ'ըսէ. անասուններն ու բոյսերը տեսակաբար զանազանութիւն չունին: Լաւ է, կը պատասխանենք, թէ՛ միեւնոյն տեսակն են, ապա ուրեմն բեղմնաւորում յառաջ պէտք է որ գայ միշտ երկու զանազան տեսակաց (ոչ համազանց) զուգարուումն: Բայց որովհետեւ փորձը հակառակ էր ցուցընէ, ապա ուրեմն կամ բնութիւնը փոփոխական է պիտի ըսենք եւ կամ — որ հաւանականագոյն է — գարունական մտաց բազմաբն... Դերէ միգի Գիւր. Ցաղաբարեան որ իւր գրքի մէջ 129 էջին մէջ յիշատակած՝ շատ ու գոյիլ զագարուումն յառաջ եկած չորս ծնունդը (°) սիրով կը լսէինք եւ — կ'ընդունէինք, եթէ՛ նոյնին հաստատելու թէ անան նշաններն աւելի նորագոյն ժամանակի կնիքներով փութերու ցուած ըլլային եւ ոչ թէ 1773ին: Եթէ բնութեան մէջ այսպիսի օրէնք կը տրէր, պէտք է որ հաստատու ը շարունակ ըլլայ եւ ոչ — պատահական, ժամն զի պատահական փոփոխութեան թէնէ գիտենք, ընդհանուր օրէնքաց կարգին զի վերաբերիլ են ըստ հետեւաբոյն եւ ոչ ալ իւր ոյսպիսի յերեւած իշխէ կարող է: «Ոչ երբեք տեսաք կ'ըսէ Դիւթապաշտից արեւոյն ամառն Եգիպտոս, «թէ կ'ուրք էլա ծնան, եւ էլք եգիպտ, եւ ոչ գոյնք մարդն եւ ոչ մարքը ազուէտս եւ ոչ առեւծք միս... բայց միայն զ'իշ ինտուրն է՝ զոր մարդիկ հնարեցան ըրթոյն իւրեքոց բնութեան ծնունդներէ ի վրայ եւ յիշեց Լաւ: Եւ նոյնք անուրեմ եւ անքանակ: Իր ոչ յաստուծայ կարգեցան՝ այլ ի մարդկանէ հնարեցութեան (էջ 121):

ենք իմանալ թէ, ո՞ր են արդեօք այնչափ հազարաւոր տարիներէ ի վեր բազմադիմի փոփոխութեանց ենթարկուող բուսոց եւ անասնոց միջնաձևերը (Zwischenformen), որոնք՝ ըստ Գիբբէլի հանած ուղիղ հետեւութեան, միլլեարդի պիտի հասնէին... Ահա հանգոյց մը որ Գարուլինի եւ իւր հետեւողաց համար շատ աւելի զգուարայոյծ եղած է, քան Գորդեանը՝ Աշեքսանդր Մեծին։ Չայս կը խոստովանէ nolens volens նաեւ — Գարուլինի Հանգերձ այսու դեռ կը պաշտպանէ Պ. Տէր-Գասպարեան. “Գարուլինի ուսումնքը հիպոտեզ (ենթադրութիւն) չէ հասարակ գուշակութեան իմաստով (?)”, դա մի քանի փաստերից անհրաժեշտ, որոմամբանորէն հարկադրական (ո՛հ, ո՛հ) եղանկացութիւն է, որից անկարելի է խուսափել... (38)։

Յարգ եղած պատմական եւ երկրախոսական հետազոտութիւնք՝ միշին ձևերու գործը չեն կրցած գտնել ո՛չ ամենահին արձանագրութեանց վրայ եւ ո՛չ ալ երկրիս նախնական խաւերուն մէջ։ Ինչ որ այժմ կայ՝ նշյնը կը տեսնեք ըստ ամենայնի ասկէ 5—6 հազար տարի յառաջ ալ, ճիշդ այնպէս, ինչպէս այսօր։ Սակայն հարկ չկայ երկուքին մէջ յետին աստիճանի մաթեմատիկական ճշգրտութիւն որոնել, վասն զի կրնայ ըլլալ որ համազգի տեսակաց երկու անհասներէն մին՝ (կամ կլինայէ եւ կամ արտաքին ուրիշ բնական պատճառներէ) միւսէն — ո՛չ եկան յատկութեանց մէջ ինչ ինչ տարբերութիւններ ունենայ, առանց իւր տեսակարար նկարագիրը կորսնցնելու։ “Երկրիս վրայ գտնուող անկերն եւ անասունները,՝ կ’ըսէ Հուսիսլով, “իրենց հազարաւոր տարիներ յառաջ ունեցած նկարագրական ձևերը փոխած չըլլալը ցոյց կու տան։ Այսօր զմուսուած օձերու ու սողուններու հետ Եգիպտոսի գետնափոխներու մէջ գտնուած ցեմը (ibis)՝ որուն հնութիւնը բուրգերէն գուցէ շատ աւելի մեծ է, այժմեան Նեղոսի ճախճախուտ փափաց վրայ ձկնորսող ցեմին հետ բոլորովին նոյն է, Նոյնը կը վկայեն նաեւ բարեխական եւ եգիպտական ամենահին կոթողներու վրայ քանդակուած անասնոց տիպարները, որոնք ամենայն մասամբ նոյն են այսօր գնեղ շրջապատող կենդանի անասնութեան հետ։

Այսպիսի առասպելական բաղբաջմանց վրայ բարձրացած զաղփաղփուն հաստատութեան մը հիմնաքարը կացուցանող վարդապետութիւնն է՝ ինչպէս վերը տեսանք, “գոյութեան կու,՝ ըսուած մտացածին թատրը, որուն

մէջ գերը խաղաղողներն են՝ երազատես ու ցնորական մտաց հնարել կրցած միլիոնաւոր ու միլլիարդաւոր եղեւրաքաղներ, որոնք բանգագուշողին խելապատակին մէջ միայն իրենց գոյութեան աստղը կը — ճառագայթեցընեն։ Այսուհետեւ կրնաք մեր սիրտը հանգարտեցընել որ, այնչափ գարեբէ ի վեր տեղի ունեցած “գոյութեան կուտով,՝ աշխարհս այն աստիճանի բարգաւաճած ու կատարելագործուած է որ, այլ եւս այնպիսի աշխարհաւեր պատերազմաց մարտամարտի օրերը տեսնելու երբանկութիւնն ընծա թէ — գծախառնութիւնը պիտի չունենանք...։

Ահա ԹԹԴ Գարուն այս նոր Հոմերոսն իւր անուան եւս փառաց հակա կոթող կանգնեց անբան բնութեան շահատակներու դիւցաղներգութիւնն իւր իսկ ձեռքը կացմած քնարին աղեսցը վրայ թրթռացընելով։ —

Յառաջ քան մեր մասնեսխոսականին վերջ տալը, միտ դնենք թէ ինչպիսի՞ յուսահատական ոճով վճիռ կը կտրէ գերման գալուինականաց հայրն՝ Հէքլէ, իւր վարդապետէն աւանդուած “անհերքելի,՝ վարդապետութեան դէմ. “Գոյութեան կուտէն յառաջ եկած բնական ընտրութեան վարդապետութեան այնչափ զգուարին է վերջնական որոշիչ պատասխան մը տալ, որչափ զգուարին է սա մեծ ինդիրը լուծել. “Ինչպէս կրնաք՝ առանց որդե նպատակի գործող պատճառի մը գոյութիւնն ունենալ։ Ինչպէս կրնայ ճարտարաբուստ չէնք մ’իրեցնելը կառուցանել, առանց ծրագրի եւ առանց ճարտարապետի, (sic!)։

* * *

Գարուլինի բարոյականութեան մասին կը լռենք։

Ցաւալի է տեսնել որ այսպիսի նորահնար ու մտացածին ենթադրութիւն մը գիտութեան զրօշնն տակ հայ հասարակութեան եւս կը ներկայացուի, եւ — մինչեւ անգամ վերոյիշեալ Պ. Թարգմանիչը յառաջաբանին մէջ կ’ողջայ հայ ազգին այդպիսի ուսման հանդէպ ցոյց տուած անտարբերութիւնը։ “Գնայած դարվինիզմի այդ ահագին նշանակութեան. չնայած նրա անօրինակ տարածման, մեր հասարակութիւնը, որ անուանուած է իրեն քաղաքակրթւած, որ դրոշմէլ է մեծամտօրէն իւր ճակատի վրայ Kulturträger փոքր Ասիայում մեծակոչ անունը, տակաւին շարունակում է անհետաքրքիր մնալ

այն ուսմունքը, որն այնքան մօտ է մարի պահանջին...» (՝).

Յիրախի դժբախտ գիտութիւն... Բոսոր մարդկան «Հետաքրքրութեան անհրաժեշտ առակայ», դարձած չեն...

Մեր միջնեւ հիմայ ըսածներն ի մի ամբողջութիւնով սա ուղիղ եզրակացութեան կը յանգենք. Այժմեան կենդանի ընտելեան ամէն հաստատուն տեսակները մէկ կամ քանի մը նախաձեւերէ անանցելու փորձը բոլորովին կամայական է եւ անհիմն, զոր առանց տատամանելու կրնանք «Հանձնարարութեան Դասակարգ», անապացուցանելութեան եօթը հաստատուն կնքով կնքել... «Ab Jove Principium!» («Սկիզբն ամենայնի յԱստուծոյ. Ուղիւ») Հ. Գ. ԳԱՐ.

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ ՄԵՃ ՕՏՈՐ ԲԱՌԵՐՈՒՆ ԽԵԳԻՐԸ

Ռուսահայ մամուլը Մխիթարեանցս վրայ խօսած ատեն՝ ի մէջ այլեւայլ տխրագոյններու, ակթաբաբայի իրաւունք մը, Դասակարգութեան մը ծանշած էր ի մէջ ցայտօր, զոր եւ արտայայտած է շատ յաճախ հայ-թու լուրջագետներ. հայ-թու, հայ-թու լուրջագետներ. բացատրութիւններով: Այսօր այս ակթաբաբայի լուրջագետ է, «Մշակ», այս իրաւունքը զոր ինքնին շնորհած էր՝ մեզ կը զընայ, վասն զի Հակոբէն հայկաբանութեան վերաբերեալ հարց մը ըզտարած էր, իսկ կասեւն երկու թղթակցութիւն հրատարակելով: Երանց վերջնայն վրայ այլեւայլ նկատումներէ գրգեալ՝ իւր Գիտողութիւններն ալ աւելցուցած էր:

«Մշակ», իւր Թ. 41 եւ 42 համարներուն մէջ, ի պատասխանի թերթին առաջին թուոյն մէջ (էջ 21—25) հրատարակուած յօդուածին՝ ստորագրելու անհնար յարձակում մը կ'ընէ Հակոբէն վրայ, չտեսնուած լեզու մը գործածելով, որ ամէն տեսակ նախախիղճներով կը վնասայ: Մենք այս վերջնայն պիտի չպատասխանենք, այս մեր ամենաճիւղին չի վերաբերիր. բայց պիտի ջանանք «Մշակին», առարկութիւնները հերքելու նոյն կարգաւ մի առ մի, հաստատելով հանգեւրձ թէ ճասմանից եւ գրականութեան մէջ մենք որ եւ է աղերս մը չենք կրնար տեսնել: Բաց աստի կը շատանանք միայն յայտարարելով թէ երբ «Մշակ», կը պահանջէ «բարեխղճու-

թիւն ցոյց տալ դէպ ի Մշակի հանգուցեալ խմբագիրը», մենք ալ կրնայինք նոյնը նովին իրաւամբ սպասել դէպ ի Մխիթարեանութիւնս: Միտ զնելու է դարձեալ որ թղթակցին «Դասակարգ» լուրջագետն էր, եւ ոչ թէ «Մշակ», խմբագրին վրայ. ապա թէ «Մխիթարեան» ծածկահեռան տակ Գրիգոր Աւերբախին պէտք է եղեր հասկընալ՝ այս մասին «Մշակ» ինքնին նախ քողը պատուած է:

Ընդունել չկարենալով թէ «Մշակ», «Հանգեւսի» լեզուն չէ հասկըցած, որուն մասին ինքն իսկ վրայած էր՝ «ամենից կանոնադր եւ հեշտ հասկանալ» (Թ. 4) ըլլալը, կը ստիպուինք ցատկով յայտարարելու թէ յօդուածագիրն մեր լուրջագետ խելագիրն է, նենգած է: Մենք խօսած էինք «Դասակարգ» վրայ, եւ այս բառը չեղուած էր, աչքի զարնող տեսանելի գրով, եւ երբ մենք կը գրէինք թէ «անհասկանալի է թէ ինչու համար ինք չի գործագրեր զայս», հասկըցած էինք «Դասակարգ» եւ ոչ թէ ըսելու չէինք թէ «Մշակ» ինքնին ինչու թողնուած էր գործածելու իրաւունքն ունի, որով մեզի «անբարեխիղճ վկայութիւն», կը մեղադրէ:

Ամբողջ բառգիրքներ ընդօրինակելու պիտի ստիպուինք՝ եթէ ուզէինք «Մշակին», բոլոր առարկանք կամ առարկանք կըցած բառերուն՝ հայերէնը դիմացը դնել, հաւասար տեղը չէ, եւ կարծենք «Մշակ», ինքնին կրնայ փնտրել յառաջ բերածներուն մեծագոյն մասը վեցեակ մը բառագրոց մէջ: (Կոչով՝ Գրիգոր. հայ. Իմպերիալ. Գաղղ. հայ. Դարձ, Լուսնա եւն, եւն, որոնք այսու հանդերձ գեւ ամենակատարեալ չեն) — «Մշակ», բաց աստի խելագարութեան ալ սկսեր է պէտք ենք ըսել՝ երբ կը պահանջէ թէ հայերէնին մէջն սկսեալ գրաբարէն բոլոր շահաւորն, ըստ այսմ եւ միւս լեզուներէն փոխ առնուած գրաբար եւ այսօր նուիրագործեալ բառերն արտաբերենք. արդեւ «Մշակ», գիտէ թէ ասով մեր բառերուն քանի՞ առ հարիւր պէտք է ընել. — մենք կարծենք թէ չի գիտեր: Ոչ, այս չէր մեր բառը:

Կանանկապ խելագարութեան է մեր ըսածը խելագարութեան ինչպէս նկատմամբ, որուն դիմացը դրած էինք ոչ միայն Կոչովի Լուսնա եւն, այլ եւ Դասակարգ, ըստ այսմ հաւատարմօրէն պէտք էր յառաջ բերել յօդուածագիրն ոչ թէ «հոյն, բացիներէ քաղաքակրթութիւն», այլ «Դասակարգ» Բաց աստի ամենայն իրաւամբ պէտք ենք զարմանալ այն արամբանութեան վրայ որով Գրիգոր օտար բառն շատ աւելի գիւրահասակա-